

CSERJÉS KATALIN

Halk, lankadatlan figyelem

GONDOLATOK MÉSZÖLY MIKLÓS ÚJ KÖTETÉRŐL

*„Vagy épp abba kell belenyugodnunk,
hogy az összefüggések nem áttekinthetők,
noha világosak és élesek?”*

Talán nem kellene bevallanom, hogy korábban alig ismertem Mészöly Miklós írásait. Mielőtt a könyvhéten most megjelent *Bolond utazáshoz* láttam volna – nehezen szereztem meg a könyvet, a boltokban már nem találtam –, elolvastam Mészöly Miklós csaknem minden korábban megjelent munkáját. A Bolond utazást végre megszerezve láttam, hogy a nekem legjobban tetsző történetek többsége benne van. Egy novella hiányzott fájdalmasan: *Az árnyék* című. Magam sem tudom, mi ragadott meg annyira ebben a szövegben. Azt hiszem, furcsasága, nyugtalanító magyarázatnélkülisége. Szinte minden tény homályban maradt benne, s ettől fájdalmasan szorongató lett. A szürreális, a bizonytalan, a kérdéseket csak felvető, választ nem adó művészet közelebb áll hozzám, mint a realizmus, ami „csak” megnyugtatni tud... De ez sem igaz! A realizmusba meg bele lehet feledkezni, kitágul a világ, megsokszorozódik az életem a megismert idegen életek által, bölcsőbbé leszek az író bölcsessége által.

Mészöly Miklóst alapvetően realista, a valóságot hihetetlen mértékben ismerő és értő embernek érzem. Pontosabban: a realizmusból indul. Ez magától értetődik? Mindenki a realizmusból indul? Nem, Kafka aligha.

Az első kötet, amit elolvastam, a borító tetején hozta a művész fényképét. Megragadott ez a szép, értékesen barázdált arc. Akkor még nem tudtam, hány éves a szerző, és elfogadtam ennek a még egyáltalán nem öreg, szép embernek az arcát. Az arckifejezése, tekintete, megfáradt, figyelmes vonásai olyan embernek mutatták, akit szívesen megismernék, szívesen ülnék mellette, és hallgatnám beszélni. Mészöly Miklós arca nagyon fontosá vált számomra, vágyat éreztem, hogy sorsát megismerjem, tényeket tudjak meg életéről. Aztán ezt szégyenkezve elvetettem, visszagondoltam egy valaha volt kedves tanítványom mondatára a szerzők pályaképeiről. Van-e ehhez valami közünk? Van-e jogunk részleteket kutatni Babits betegségéről, Ady és a Diósy család viszonyáról, elolvashatjuk-e József Attila Szabad ötletek jegyzékét? Milyen jupon tesszük nyilvánossá egy ember sorsának legbensőbb titkait? Balassi és Zrínyi művészete pályájuk nélkül érthetetlen, de egy modern emberé? Ámbár a világháború poklainak megjárása, a fogolytáborok iszonyata nem épp elég súlyos tény?

Mészöly Miklós életéről inkább a novellák alapján próbáltam elképzelést szerezni. Ám felvetődött bennem egy gondolat: mennyire rejtőzködő ember Mészöly, önmagát mennyire helyezi az elbeszélésbe, mennyi itt az önéletrajzi elem? Igen sok az egyes szám első személyű történet: ez a sok furcsa dolog mind vele történt volna meg? Ahhoz két élet sem elég! Vagy ez sem lényeges: tudomása van róla, és kiválóan meg tudja írni eme tudomását? Illetet volna időrendi sorrendben olvasni a történeteket, de az efféle rendhez sosem volt kedvem: összeviszsa kapkodtam. De még így is érződött ennek az írásművészetnek a változása.

A *Bolond utazás* 11 történetet foglal magába, az első 1956-ban született, az utolsó novella 1990-ből való. Időrend szerint szemlélve a történeteket az az érzésünk támad, hogy az elvontság, a tiszta gondolat, az áttetszőség felé halad ez a művészet. Túllép a realison, virtuóz, alig tettenérhető formával az absztrakció felé tágul. Egyre szaporodnak a cselekményből való kiszólások, kiürülnek a tények, helyükbe a tényeket kommentáló mondatok lépnek. Ezt érzem, ha például a *Magasiskola* izgalmas, már-már dokumentum erejű, ismeretterjesztésnek is beillő történetét hasonlítom a *Megbocsátás* szövegéhez, vagy *A kiteleptető osztagnál* című novella kezdő oldalaihoz. Ettől egyre nehezebbek is lesznek a szövegek, követhetlenebbek: jóval nagyobb intellektuális erőfeszítést kíván a később írott elbeszélések befogadása. Ám ez az igazi kaland. Azonban nem akarok igazságtalan lenni a legelső novellával szemben sem. Mindazt kínálja, amivel egy vérbeli történet szolgálhat. Itt az olvasó a világ kitágulását köszönheti a történetnek. Az élet pótléka, kiegészítése ez az irodalom. Ezt a vadtelepet én sosem láthattam volna, most, ahogy Mészöly ír róla: mintha magam is ott lennék. Belefeledezhetem, már-már belépek ebbe a világba; leszokom én is a kávéról, gyümölcsről, megelőgszem a pocsolya vizével, a varjú véréből piros késsel szelem a szalonnát... Fájdalmas hiányt érez az ember az ilyen történetek végén: milyen kár, hogy vége van! Ámbár itt, a Magasiskolában is vannak feszültségteremtő hiátusok. Nem tudjuk meg, ki Teréz és mi Lilikhez való viszonya. Nem tudjuk meg, hogy ki-miféle ember a beszélő, honnan jött, s hogyan folytatódik majd az élete. Amúgy sem sztereotípen felel meg a történet várokozásainknak. Lilik, a szigorú pusztai ember borotválkozik, púdert használ. Teréz valaha szobrászatot tanult. Dianna csak Lilik képzeletében él, vagy még visszatérhet? Valóban őt keresi-e mániákusan ez a még festeni is tudó ember? Mindezek miatt nemcsak az elbeszélés végén, de már közben is elbizonytalanodást, ingerült, nyugtalanító kíváncsiságot érzünk. Miért ennyit és csak ennyit lehet mindebből megtudni? Ki vagyunk szolgáltató az írói kényének-kedvének; amennyit ő elárul, arról van tudomásunk. A szereplők, maga a történés az írói önkény, a novellai tér és idő foglyai, mi pedig csupán egy szemelvény, egy szelet tanúi lehetünk.

Először Eluard egy furcsa verse kapcsán gondolkodtam ezen; a címe: A férfi el-fut. Közvetlenül versbe lépésünk előtt egy drámai történés, egy véres esemény zajlott le. Nyomait még ott látjuk, csend van, de „csengés emléke száll”, már csak „az elme hallja”. Későn érkeztünk: a tények immár rekonstruálhatatlanok. Ez a hiány, a befejezetlenség és befejezhetlenség érzése szorongással, bizonytalan vággyal tölt el. „Adva van” – jut eszünkbe Marcel Duchamp hírhedt művének alcíme. Adva van, de kideríthetetlen. Rend vagy anarchia? – kérdezzük mi is Mészöly visszatérő kérdésével. Mi a világmozgás alapelve: rend vagy anarchia?

A szövegek világa tehát változik az idő előrehaladtával. Ha jól figyeltem meg, Mészöly írói technikája a következő: több cselekményszálon indul a történet. E szálatok egy-egy mondat erejéig csak megpendíti a szerző. A novella első harmadában felbukkan minden szál. Éles vágásokkal egymás után jelennek meg a történet fonalai, látszólag (vagy valóban?) csupán az írói gondolkodás szubjektív logikája szerint. Ezért eleinte nehezen értjük a történetet, ki kell bogozni, mi hová tartozik, mi mire vonatkozik. Az elbeszélés egyharmada táján összetalálnak a szálat, a szereplők és az idők: elválnak, hogy mi az emlékezés múlt ideje, s mi a jelen. Ez az írástechnika – a novellákat időrendben szemlélve – egyre virtuózabbá válik. Mintha a szerző csak odaülne a fehér

lap elé, s minden előzetes szerkesztési terv nélkül, csupán emlékei áramlását követve írni (beszélni) kezdene úgy, amint eszébe jutnak a dolgok... Ez persze bizonyára nem így van: nagyon is tudatos szándék működik a szövegek mélyén.

A kötet legutolsó történetének eleje, a Bolond utazás, vagy a Magyar novella kezdete Beckett kései szövegeinek belső működését juttatta eszembe skkváltásaival, visszatérő variált motívumaival („Csak a ló magányos.”), éles cezúráival. Beckettnél azonban nincs vagy alig kibogozható valamifajta parányi történés, míg itt végül egymásra találnak a szálak: megtudjuk Jamma sorsát is, Dacó Eszterét is, Cseprikálovics Borbálát, Attiét.

Mitől jó egy novella? – természetesen föl magamnak többször is a kérdést (és mitől jó egy vers, egy dráma?). Tudománytalan és tulajdonképp megválaszolhatatlan kérdés, mégis foglalkoztat. Két novellafajtát különítettem el magamban: az egyik egy csattanós, lezárt, poénnal rendelkező, „valamiről szóló” novella, mint Móricz, Poe történetei. A másik típus „nem szól semmiről”, egy kimetszett életdarab csupán, egy valóságszelet, idegszálai, erei szabadon csüngenek, nyitott az egész. A tökéletes lényeglátás, a figyelem és a megfogalmazás gazdaságos tömörsége emeli itt az életet művé. Úgy tűnik, Mészöly novelláinak többsége ilyen, a kötet novellái közül talán a *Jelentés öt egérről* és a *Wimbledoni jácint* tartozik az első csoportba. (Ezek tetszetek kevésbé.) A többi mintha nem is novella volna: folyamatos gondolkodás-töredék, az élet a maga lezáratlan, millió szálával. Egy figyelő és értő szem irányul a világra. Azt érzem, hogy igen, ezt én is gondoltam; ezt én is így gondolom; gondoltam már én is erre. Meg még irigységet és féltékenységet is érzek, amiért én nem tudok folyamatosan így nézni a dolgokra, hogy csak felismeréseim vannak, de a végső bölcsesség még távol... Talán majd hetvenéves koromban? És figyelmeztetés, hogy próbáljak magam is figyelni mindenre, a látszólag jelentéktelen apróságokra is. Egy zempléni tanya fáskamrájában, vagy egy elhagyott kastély romos szobabelsejében ne csak megnevezhetetlen, összedobált tárgyakat lássak, hanem, akár Mészöly, értelmes nevükön, gyakorlati funkciójukban ismerjem a dolgokat. Észrevegym, felismerjem, és meg tudjam nevezni őket. Hogy én is kutassam – amíg még – lehet a múltamat, jöjjenek tisztába őseimmel. Kérdezzem ki a még élő öregeket. Gondolkodás- és szemléletmódot ad Mészöly, tanít látni – és élni.

Három világ szembesül ezekben a novellákban. A háború előtti, „békebeli”, idilli, nosztalgikus világ, ami azonban magán viseli a túlrettség és pusztulás jegyeit, és semmiképp sem boldog. A háború világa, s a majd utána kezdődő siralmas megújulás. Az utóbbi kettő nyomaiban is elsöpri az előző világot: töredezett cserepek maradnak s az emlékek. Az apró tények, a konkrétumok ereje! A pici, látszólag jelentéktelen részletek fontossága! Egy kutyatetemnek kiásott gödör; egy raktárban gúlába rakott ásó- és csákányhalom; a délutáni fény a lombokon; az elpusztult ló szemét ellepő bogarak; a vaddisznónyomokban nyálkásodó víz... Ez is Mészöly módszerei közé tartozik. Ezek az apró, de dús és gazdag háttérű konkrétumok hitelesítik a történetet. Eszünkbe sem jut megkérdőjelezni, hogy mindez létezik vagy létezett. Sokféle formában történik ez a valósághoz kötés: szakszerű és pontos megnevezések (féderes bricska, deszkafilagória); speciális, ezáltal sajátos hangulatot árasztó földrajzi nevek (behavazott Szücsén-szurdok; Dinga-patak; Pándzsó; Töttös-féle préház; paradicsom-pusztai téglaszártó); egy pontos Bergson-idézet vagy Gulácsy Fekete vőlegények című regénye; az ízes nevek (Dacó Eszter; a vadkanforma Fördős testvérek; az Árvay Jurkók; Palugyainé és Hammerburger Rézi); a pillanatnyi fénynél felvillanó sorsok (egy utazó svéd, aki Belgrád felé haladtában leírja a szigetvári út melletti lómészárszékét; a külföldi vízállásjelentéseket

hallgató 92 éves nagyapa; a falábú, egy fakeretbe rozsdás szögeket verő fényképész félelmetes, különös képeivel; a nővér, aki Brazíliában egy sámánmozgalomba kapcsolódik; a világitó szemű csecsemő...). Kivel rokonszenvezünk? Ki a főhős? A kicsi Jamma halála és a Fördős nagybácsik története egy szférába helyeződik. Mészöly nem ismerné a részvétet és a szeretetet? Az érzélgést biztosan nem ismeri. A kérdések voltak rosszak, ebben a világban nem érvényesek. A világ: szövevény. A rend vagy az anarchia szövevénye? Most még ne válaszoljunk!

Az idilli múlt emlékképei mögött ott lappang a rettenet, akár a számomra oly kedves *Az árnyék* című novellában. Mit tart szépnek Mészöly; olyannak, amire már építeni lehet valamit? Egy katona emlékképe, aki felismerhetetlen hullákat exhumál és talicskáz, és mikor egy kézcsont leesik, azonnal lehajol, és egy fadarabbal visszakaparja jogos tulajdonosa mellé. Egy másik katona, aki megbünteti a sebesültet észrevétlenül az alagútban hagyó tisztet. Kemény, kegyetlen, hideg világ, néha süt be csak egy-egy meleg sugár. Hány és hányféle halált látott ez az ember! Biztosan ölt is. És milyen könnyörtelenül őszinte! Az az érzésem, teljesen hitetlen lehet.

Az egymást váltó ellentétek állandó feszültséget teremtenek, minduntalan kizökentenek. Vaddisznó-trancsírozást látunk a kampóknál, időközben az édesanya odahaza a Gretchen-epizódot olvassa a Faustból. Az ecetfák mögött egy hétméteres gödör húzódik; a ló belezuhan, feje széttroncsolódik – a nagybácsi brácsája a kocsin ép marad. A néhol odavetett hétköznapi, már-már trágár szavak vagy nagyon is szakszerű intézménynevek kijózanítanak, kiragadnak a lírai, melankolikus szövegből: visszahoznak a valóságba. De Mészöly elbeszélései azt sugallják, hogy a valóság tele van irrealitással, furcsasággal, bármi megtörténhet, bármi megeshet. Csupa külön, furcsa figura, akár Krúdy, Mikszáth novelláiban, de Mikszáth derűje nélkül.

A történetek általában befejezetlenek, még ha a cselekmény egy-két szála lezárul is. Nem tudjuk meg, miért kell Attinak meghalnia, vagy miért kötözték ki Jamma édesanyját, s azt sem, hogyan él tovább a törvényszéki írnok családja Mária megerőszkolása után. Nem tudjuk meg, marad vagy elmegy-e a *Merre a csillag jár?* című történet beszélője. Minden lehet, minden előfordulhat. A valóság maga produkálja a legmeglepőbbeket. Siralmas lenne, ha minden kérdésünkre választ kapnánk! Jó lenne belépni ebbe a világba!

Fájó irigység fog el, hogy nekem miért nem volt ilyen életem, miért nincsenek ilyen emlékeim. Átlépni a képkeretet, és elindulni a kép mélyébe vezető úton. Megfogni a kicsi Jamma kezét, s lesétálni a Dinga-patakhöz. Valóságos külön mitológia a maga földrajzi helyeivel, szereplőivel, állataival, tárgyaival. Ha csak egy novellát olvasnék el, azt hihetném, külön kitaláció az egész. Sorra olvasva azonban a történeteket, látnom kell, hogy valóságos térben járok, csak épp múlt időben: ez bizony önéletrajz. Mitológiának tűnik, de „csak” önéletrajz vagy mindkettő: az önéletrajzból mitológia lesz. Az alakok és helyszínek s maguk az események is novelláról novellára visszatérnek, más-más megvilágításban. Ez a kinagyítás és odaközelítés Mészöly egyik legfontosabb módszere. Ugyanazt a történetet többször is meghallgatjuk, távolabbról, más szögből közelít hozzá, más kameraállásból. És végre meg is kapjuk a magyarázatot, hogy mindez miért történik így. Nem pusztá formá, technikai bravúr, virtuozitás, hanem mély, megszenvedett tartalom. A *Nyomozásban* hangzanak el a következők mondatok: „Emil atya megkér, hogy ezt, meg ami még hozzátartozik, írjam le többször egymás után, ahányszor csak tudom, de lehetőleg mindig részletesebben. Azt hiszem, azóta kezdődik minden változat ugyanúgy másképp, és a ló is belekerül mindig.”

Két kopaszra nyírt parasztyereket látunk, akikre rálő az őrjárat, s arccal esnek a hóba. Újra és újra látjuk őket, akár a kiontott belű lovat a bajai aknasávon átrohanni, mint ahogy újra és újra halljuk a legendás Dacó Eszter vagy a vadászsólyom Dianna történetét. Így keletkeznek a legendák, így a mitológia. Sokszor halljuk művészekről, hogy mítoszteremtő erejűek, saját, egyéni mitológiát alkotnak. Mondják ezt William Blake-ről, Wagnerről, Nietzschéről, Adyról, Gulácsy Lajosról, Csontváryról, Kondor Béláról. Sosem halljuk például József Attiláról, Illyés Gyuláról, Tandori Dezsőről, Rippl-Rónairól. Mik a meghatározásai egy egyéni mítosznak? Sajátos világa minden igazi művésznek van, miért nem mitológia mindahány? Létezik-e valóban saját mitológia, vagy csak a meglevő kollektív mítoszok kompilálása folyik? A mítosz: teljes világ. Megvannak a maga tájai, földrajza, ideje, hősei, állatai – egy külön világ, melybe az idegen (olvasó, néző) beléphet vagy nem léphet be tetszése szerint. Pontosabban: nem tetszése, hanem hajlamai, fogékonysága szerint. Ha akar, ha képes rá és mer. Mert veszélyessé válhat ez a kaland: bele lehet veszni az idegen világba.

Kafka *Átváltozására* az emberek többsége azt mondja, hogy képtelen örülni, amivel foglalkozni sem érdemes. Aki viszont el tudja fogadni, hogy ilyesmi megtörténhet: belépett Kafka világába, egyszersmind kiszolgáltatottá is vált: elképzelhető, hogy a legközelebbi hajnalon önmagán tapasztalja a féreggé válás első jeleit. Ott van Gulácsy képe, Az öreg hölgy emlékeit meséli Herbertnek című. Sajátos cím. Nem egy öreg hölgyről van szó, s akivel beszélget, az sem akárki, hanem abszolút konkrét, egyszerű alak. Ki a parókás Herbert, és ki az öreg hölgy? – kérdezi az értetlen néző. Pedig ez a mítosz, ez a mese. Ne kérdezd, hanem lépj be a történetbe, fogadd el Gulácsy Na'Conxypanját, és megérted. De ha így teszel, meglehet, sosem találsz ki Na'Conxypan álombeli falai közül, nem léphetsz ki többé az öreg hölgy szobájából.

Mészöly Miklós világába, a háború előtti Dél-Dunántúl mesés, költői helyszínéire is szívesen elmenne az olvasó. Sóváran szemlélem, mi minden történt akkor és ott, hány furcsa ember és tárgy, bútor és állat népesíti be ezt a világot. A borjúhúst ecetes rongyba kell csavarni; Poss öcsiéknél mintázott bronzlánc rögzíti a lábtörlőt; Walter Karcsi az özvegy mellett széles rézagyban alszik, fölöttük fluoreszkáló lourdes-i kereszt. Csakhogy Mészöly Miklós világába nem lehet már belépni: jóvátehetetlenül a múlté, létezett, valóság volt, de a háború utolsó nyomaiban is eltüntette, emlékké változtatta mindezt. Boldogság, nyugalom, harmónia nem volt ebben a régmúlt világban sem, mégis, ami utána jött: fájó ostorcsapás. Idillé ez a múlt csak az utána következőkhöz képest vált. „Vagy épp abba kell belenyugodnunk, hogy az összefüggések nem áttekinthetők, noha világosak és élesek?” Rend vagy anarchia uralkodik a világban? Lilik a *Magasiskolában* a solymásztelepet és az arborétumot hasonlítja össze, értékeesebbnek tartja a telep szigorú rendjét az arborétumban uralkodó anarchiánál. De hogy lehet anarchiának nevezni a természet háborítatlanságát? Milyen ember lehet Mészöly Miklós? Megismerni sosem fogom, elvettem azt is, hogy életrajzát kutassam.

„Próbáltam vigasztalni magamat, hogy ami történik, úgyis beilleszkedik valami nagyobb egészbe.” Ez Mészöly bölcsessége, s ez a válasz a rend és anarchia kérdésére is. Tapasztalat és figyelem. Az élet forgandó kifürkészhetetlenségébe való beletörődés, önnön kicsinységének felismerése. Hihetetlen nyugalom és újra csak figyelem. Szemlél, a beavatkozásra ritka az esély, de a tett súlya óriási. Hammerburgerékon nem lehetett segíteni, Cigány vágóhídra kerül, de Atti kilövi a 6-os villamoson a bajtársát cserbenhagyó katonát, és hazája védelmében végigharcolja Karjala poklait.

Nem egykedvűség vagy közöny Mészöly hidegsége. A novellák beszélője egy gazdag, színes múltból csúszott a háború, majd a fogság könyörtelen helyzeteibe, került a ki- és betelepítő, ki- és beszolgáltató osztagokhoz. Mindezt már-már sztoikus figyelemmel szemléli. A világ dolgai roppant változatosak és összefüggnek. Valamifajta mély rend működik; ezt felismerni, törvényét megérteni, sőt befolyásolni az ember nem képes, de bölcsen megérezni, elhinni, hogy létezik – igen. Beletörődni a világ roppant, emberfeletti mozgalmasságába, változékonyságába. Beletörődni a halálba is.

Úgy érzem, Mészöly világára egy Isten nélküli égbolt borul, de ebben a világban azért vagy épp azért emelt fővel kell lépkedni. Élni kell: nem célból, hanem a megszületés okán – gerinccel, hogy holtunkig szembenézhessünk önmagunkkal. Örülök, hogy elolvashattam ezt a könyvet, és gondolkozhattam rajta. (*Századvég Kiadó, 1992.*)

BERNÁTH CSABA: HAZAFELÉ